

Nico Henri Frijda

1 mei 1927 - 11 april 2015

Met dank aan Herman Wouters

Nico Frijda was iemand die altijd weer iets wilde weten en vaak was dat iets waarvan de meeste mensen dachten dat ze het al wisten. Dat bleek dan meestal niet zo te zijn. De eerste vraag die hij heeft aangepakt, in zijn proefschrift *De Betekenis van de Gelaatsexpressie* (1957), luidde: hoe kunnen mensen uit iemands gelaatsuitdrukkingen diens emoties afleiden? ‘Dat zie je toch zo!’ Nee, dat zie je niet meteen aan iemand af. De oplossing van het probleem is echter verrassend eenvoudig volgens de promovendus. Mensen gebruiken hun voorkennis over de persoon en over de situatie om te begrijpen wat het gezicht wil uitdrukken. Zonder zulke bijkomende informatie kun je alleen maar zien of iemand zich voor de situatie en voor de ander openstelt of juist afsluit – *action readiness* zou Frijda dat later noemen. In zijn verdere wetenschappelijk (en particulier) leven zou hij zich steeds weer bezig houden met het gevoelsleven van mensen en meer en meer ook van andere dieren.

Nico Frijda had psychologie gestudeerd aan de Gemeente Universiteit Amsterdam en werd er in 1965 benoemd tot hoogleraar algemene functieer, een functie die hij tot zijn emeritaat in 1992 zou bekleden. *Kunnen mensen denken?* was de titel van zijn oratie. Frijda introduceerde daarmee in Nederland de computersimulatie als model van denken en geheugen, sterk geïnspireerd door het werk van Allen Newell. Het construeren van een automaat – in die tijd meestal nog op papier – dwingt de onderzoeker om het betreffende denk- of geheugenalgoritme volstrekt expliciet te maken. Het is een theoretisch werktuig dat inmiddels de wereld veroverd heeft. Frijda’s meest omvangrijke project, samen met Jan Elshout, ging over de manieren waarop mensen informatie ophalen uit hun semantisch geheugen, bijvoorbeeld als zij vragen beantwoorden. Het model had een associatief netwerk van ideeën als databasis en vormde een vruchtbaar uitgangspunt voor toetsbare experimentele voorspellingen. Frijda behoorde daarmee tot de pioniers van de computationele cognitiewetenschap.

Dat algoritmische denken over mentale functies bleef kenmerkend voor zijn benadering. De voordracht die hij in 1980 hield voor de Koninklijke

Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), waarvan hij lid was vanaf 1979, was getiteld *Kunnen computers voelen?* Hier paste hij dat procedurele perspectief voor het eerst toe op emotionele processen. Emoties signaleren het belang van een gebeurtenis of stimulus voor het organisme. Is iets bedreigend of juist bevredigend? Die relevantiesignalen geven aan of een situatie gezocht of juist verlaten moet worden. Een veelheid van gedragsprogramma's staat dan ter beschikking om daaraan uitvoering te geven. Deze voordracht markeerde Frijda's overgang tot wat zijn levenswerk zou worden: de studie van emoties, hun fenomenologie, hun psychologische functies, hun fysiologische en biologische basis. Zes jaar later verscheen zijn eerste magnum opus, *The Emotions* (1986), in 1988 gevolgd door de Nederlandse vertaling.

Dat boek had direct al een ongewoon ruime reikwijdte. Het was een inventaris van de inzichten die neurofysiologisch en gedragspsychologisch onderzoek tot dan toe had opgeleverd en het plaatste die in een nieuwe ordening. De onderwerpkeuze was van meet af aan al eigenzinnig; er was in die jaren tamelijk weinig wetenschappelijke belangstelling voor het gevoelsleven. Nog ongewoner was de combinatie van de meest recente fysiologische bevindingen en uitkomsten van psychologische experimenten met filosofische tradities, met psychoanalytische opvattingen en met een grote sensitiviteit voor de inbreng van dichters, romanciers en beeldend kunstenaars.

De grondgedachte is: emoties worden opgeroepen door een 'belang' dat de persoon in een gegeven situatie heeft en die emoties zijn zeker niet grillig of onredelijk, maar functioneel in de context van de actuele situatie waarin iemand verkeert. Hier ontwikkelt Frijda zijn perspectief op het 'emotionele proces', een proces van informatieverwerking dat stapsgewijs verloopt. In een eerste stap wordt de relevantie van een situatie, toestand of gebeurtenis geëvalueerd door die te toetsen aan belangen en voorkeuren van het organisme. Hierbij speelt de amygdala een grote rol. In een tweede stap worden daaruit verwachte positieve of negatieve effecten afgeleid. In een derde stap worden mogelijke acties voorbereid die die effecten kunnen bevorderen, dan wel voorkomen: dat is de 'action readiness'. In een vierde stap wordt aan bepaalde acties voorrang verleend; hun 'werktuigen', met name de fysiologische, worden in gereedheid gebracht en zij nemen de gedragscontrole

over. Bij al die stappen vindt ‘monitoring’ plaats, snelle zelf-regulatie, steeds in verband met het belang dat in het geding is. Het boek werd een klassiek standaardwerk.

Frijda's emeritaat in 1992 luidde een nieuwe productieve fase in. Hij werd benoemd tot bijzonder hoogleraar emotietheorie namens de Stichting Consortium of European Research on Emotion, een functie die hij tien jaar vervulde. De veelheid van publicaties uit die periode bracht hij tenslotte samen in een nieuwe synthese en een voorlopig hoogtepunt in zijn theorievorming, met de trotse titel *The Laws of Emotion* (2007), vertaald als *De Wetten der Emoties* (2008). Frijda constateerde dat in de twintig jaar sinds het verschijnen van *The Emotions*, en sterk gestimuleerd door dat boek, veel en belangrijk werk was verschenen over de emoties, met name over hun fysiologie en hun evolutionaire basis. Maar die literatuur belichtte volgens hem in onvoldoende mate het functionele emotionele proces. Dat proces verloopt wetmatig, en naar voorspelbaar patroon. Deze wetten hebben betrekking op de betekenis van de situatie en de (verwachte) verandering daarin, die immers de emotie oproepen. Diezelfde wetten bepalen ook het belang en de intensiteit van de emoties voor het individu. Het boek behandelt in detail hoe drijfveren leiden tot (doelgerichte) actiebereidheid en soms tot actie. Inzicht in dat functionele proces is ook vereist om de fenomenologie van emoties, de affecten waarmee ze gepaard gaan, te verklaren. Dit is volgens Frijda een ander hiaat in de literatuur. Hij werkt dit in detail uit voor een aantal belangrijke affecten, zoals lust en onlust en erotische affecten (zoals verlangen, verliefdheid en begeerte).

Vernieuwend in het boek is ook de analyse van ‘inschatting’ (*appraisal*). Daarmee worden volgens Frijda twee verschillende dingen bedoeld, die niet verward moeten worden. De eerste is het verlenen van betekenis aan de eigen emoties. Die inschatting vindt wellicht plaats langs een beperkt aantal dimensies, zoals ‘plezierig’ of ‘pijnlijk’, ‘nieuw’, ‘opgewekt door zelf/ander’, ‘beheersbaar’. Frijda analyseert emotionele betekenissen als combinaties van waarden op die dimensies. Op deze wijze kan een wellicht onbeperkt gamma van emotionele betekenissen worden herleid tot een beperkt aantal betekeniscomponenten. In deze analyse werd hij gesteund door zijn eigen recente eigen schaalonderzoek, waarin mensen herinnerde emoties beoordeelden.

Ook bleken de betekeniscomponenten in verschillende culturen een grote mate van overeenstemming te vertonen. Maar dit alles is inschatting achteraf. Er is ook inschatting vooraf. Het gaat hier om de inschatting van het belang van een nieuwe stimulus, indruk of situatie. Het is die inschatting die de emotie opwekt. Hier speelt inschatting een causale rol. Dezelfde antecedenten kunnen verschillende emoties opwekken als ze verschillend worden ingeschat, bijvoorbeeld in verschillende culturen. Het proces van inschatten is meestal snel, onbewust en automatisch, vooral als die inschatting al vaker is gemaakt. Frijda presenteert een rijke fenomenologie van al of niet bewuste inschattingsprocessen en de emoties die daaruit kunnen voortkomen, alsmede van de vaak tegenstrijdige belangen die daarbij in het geding zijn.

Het boek rondt af met de analyse van gevoelens van wraak en van rouw, sociaal verwerkt in herdenkingen. Herdenkingen kunnen groepsnormen versterken, of overdragen op een nieuwe generatie die geen deel heeft gehad aan de herdachte gebeurtenissen. In het positieve geval gaat het om belangen die groter zijn dan direct eigenbelang. Het afwegen van conflicterende belangen staat centraal in Frijda's latere bijdrage aan het debat over de vrij wil (Frijda 2013). Wanneer iemand een serieuze bedreiging of een aanzienlijk ongemak onder ogen ziet en toch een groter belang laat prevaleren noemen we zo'n besluit vrijwillig. Frijda geeft als voorbeeld Hutu-moeders die zich over Tutsi-kinderen ontfermden tijdens de Rwanda-genocide. Juist waar het gaat om zelfrespect of om een aanzienlijk moreel belang is zulke vrijwillige besluitvorming aan de orde. Dit doet overigens niets af aan het determinisme van cognitieve beslissingsprocessen volgens Frijda.

Dit tweede magnum opus van de nu tachtigjarige geleerde vormde geenszins het laatste woord van zijn emotietheorie. Sinds de jaren negentig had Frijda zich samen met Batja Mesquita bezig gehouden met de vraag naar de culturele bepaaldheid van het emotionele proces. Voor elke stap in dat proces, zoals de evaluatie van een sociale situatie, de aard van belangen zoals eigenwaarde, en de opgeroepen actiebereidheid, vonden zij cultuurspecifieke varianten. Dat ligt ook voor de hand voor een systeem dat gericht is op het coördineren van actie en sociale interactie. Emoties die passen in het culturele stramien worden erdoor versterkt en gemoduleerd, terwijl cultureel afwijkende emoties en gedragingen worden gedempt, aangepast of onderdrukt.

Dit laat onverlet de universaliteit van de emotionele functie. In de laatste fase van zijn wetenschappelijk werk heeft Frijda zich met twee aspecten van die universele basis bezig gehouden, de *Ur-emotions* en de evolutie van emoties. Dat leidde hem tot de verrassende conclusie dat ‘emotie’ geen fundamentele functionele categorie is.

Fundamenteel zijn wel de oer-emoties, zoals Frijda en Parrott (2012) ze aanduiden. Zij vormen een beperkte verzameling van motivatietoestanden, vormen van actiebereidheid (*action readiness*). Voorbeelden zijn (een situatie, persoon, object) accepteren, verwerpen, zorgzaam benaderen, ontwijken of zich eraan onderwerpen. Eenzelfde oer-emotie kan in een veelheid van emoties aan de orde zijn. Onderwerping speelt bijvoorbeeld een rol in emoties zoals schaamte, bewondering, respect, ontroering (zoals door muziek) en zich vernederd voelen.

Daarmee keert Frijda weer terug naar zijn promotieonderzoek. Daaruit bleek dat zonder voorkennis emoties niet afleidbaar zijn uit gelaatsexpressies. Dat kan nu positief worden geformuleerd: gelaatsexpressies geven uitdrukking aan oer-emoties. Dat zijn universele, intentionele disposities.

Die basisvormen van actiebereidheid zijn ook aan de orde in Frijda (2016), zijn laatste, posthuum gepubliceerde artikel, dat voor publicatie gereed is gemaakt door Batja Mesquita en Keith Oatley. Zelfs elementaire organismen zoals bacteriën verplaatsen zich autonoom naar ‘gunstige’ omgevingen en weg van ‘schadelijke’. De zintuiglijke systemen van complexere organismen zijn erop gericht die kwaliteiten van hun omgeving te onderscheiden. Zij maken snelle inschattingen van het belang van stimuli of gebeurtenissen voor de eigen overleving. Dat kan actiebereidheid uitlokken, zoals toewending naar de relevante stimulus of juist afwending ervan. Met name bij vogels en zoogdieren zijn dit hoogontwikkelde, doelgerichte motivationele systemen, ‘oer-emoties’ in Frijda’s terminologie. Het is niet vergezocht om bij deze dieren het bestaan van emoties zoals lust en onlust te veronderstellen. De aard, variëteit en sterkte van emoties in dier en mens hangen ten nauwste samen met het soort gedrag dat door de actiebereidheid in de vigerende omstandigheden wordt uitgelokt. Maar die actiebereidheid is een open systeem, geen vastliggend functioneel stramien.

Nico Frijda had zijn eerste versie van dit artikel in 2014 gepresenteerd tijdens de International Summer School in Affective Sciences. Daar in Genève merkte de filosoof Andrea Scarantino op 'We are all neo-Frijdians now.' In de woordspeling komt de betekenis van Frijda als grondlegger van het moderne emotieonderzoek kernachtig tot uiting. Hij was mede-oprichter van de International Society of Research in Emotion. Zijn bijdragen verschenen in toonaangevende tijdschriften, handboeken en *edited volumes*. Hem werd een eredoctoraat verleend door de Universiteit van Padua en hij werd benoemd tot lid van de American Academy of Arts and Sciences. Mesquita (2016) geeft een helder overzicht over Frijda's bijdragen aan het emotieonderzoek.

Theoretische redeneringen hebben bij Frijda niets drammerigs, hij deint mee met de tegenwerpingen in een denkbeeldige discussie en biedt telkens weer een treffend voorbeeld uit de literatuur of de alledaagse ervaring. Hij weet onmiskenbaar waarover hij het heeft als hij over jaloezie, of wraaklust, rouw, of vreugde schrijft. Belangrijker, de lezers begrijpen maar al te goed waar het om gaat en herkennen zichzelf maar al te vaak. Wisten ze het eigenlijk niet allemaal al? Deels. Maar ze meenden ook van alles te weten wat opeens ongeldig blijkt en daar helpt Frijda ze dan begripvol van af en bovendien legt hij ze een omvattend theoretisch begrippenkader voor dat tot geheel nieuwe inzichten leidt.

In Frijda's oeuvre manifesteert zich de spanning tussen de wetenschappelijke opvatting van de psychologie, gekenmerkt door experiment en meting, enerzijds, en anderzijds een beschouwende benadering, gekenmerkt door invoelende interpretatie van literaire en wijsgerige bronnen, vrije observatie van het menselijk doen en laten, en, bij Frijda zeker ook, introspectie. (Hij hield de psychoanalyse op enige, maar niet te verre afstand en had psychoanalytici onder zijn beste vrienden.) Wie het voorrecht had hem van nabij te kennen, zag die twee wetenschappelijke wereldbeschouwingen samenkomen in Frijda's persoonlijke habitus: hij was de sceptische onderzoeker die immer klaar stond met een tegenwerping en telkens nog verder bewijs verlangde, overigens zonder de minste vijandigheid, en hij was ook de fijngevoelige en levenswijze vriend die zijn rijke, maar ook zware levenservaring inzette om zichzelf en de mensen om hem heen beter te begrijpen. En 'vriend', dat was voor Nico Frijda misschien wel het hoogste woord.

Nico Frijda was eigenlijk altijd bezig met een vraag die hoognodig beantwoord moest worden, over mieren of mensen, over wanen of wensen, min of meer ongeacht de omgeving van het moment. Die vraag werd dan pardoes voorgelegd aan wie maar op zijn pad kwam: 'Wat ik me afvraag...' Anders dan de meeste geleerden luisterde hij dan ook nog aandachtig naar het antwoord van zijn gespreksgenoot. Dat werd ook door zijn studenten bijzonder gewaardeerd.

Eén zo'n vraag heeft de intellectuele levensloop één onzer (Abram de Swaan) een ingrijpende wending gegeven. De telefoon ging, het was Nico die wilde weten hoe het komt dat mensen, meestal groepsgewijs, zulke heftige en hardnekkige emoties hebben over andere mensengroepen, vaak ver weg, vaak grotendeels onbekend. Hij dacht dat de socioloog daar vast wel iets verstandigs over kon zeggen. Dat bleek niet zo te zijn, maar in de volgende twintig jaar heeft die dat tenminste geprobeerd.

Nico was een wakker mens, ondernemend, opgeruimd van aard en heel toegankelijk. Bij de Maagdenhuisbezetting van 1969 kwam hij elke avond in het café waar de harde kern zich even aan het verfrissen was en confronteerde die schel met de contradicties in het onwrikbaar pakket van eisen. Dat werd op hoge prijs gesteld.

Geen mens kan levenslang met de emoties bezig zijn als hij niet zijn eigen emoties levenslang heeft moeten verwerken. Nico Frijda verloor tijdens de Nazi-bezetting zijn broer Leo, die gefusilleerd werd wegens gewapend verzet. Hijzelf redde in 1942 zijn leven door uit een groepje kinderen die naar de Hollandsche Schouwburg liepen, hun dood tegemoet, opeens 'af te slaan' en te ontsnappen. Daarna zat hij ondergedoken, net als de genoemde Tutsikinderen, werd later echter opgepakt en in Leeuwarden gevangen gezet. Daar kon hij met een vals persoonsbewijs zijn Joodse afkomst verbergen, zodat hij dus niet gedeporteerd werd. De brieven die hij daar schreef zijn gebundeld in *Post uit Friesland* (1984).

In de gevangenis kwam hij geheel onverwacht zijn vader tegen. Hij moest doen alsof hij hem niet kende, en zijn vader, die het begreep, keek pal aan hem voorbij. Hij heeft zijn vader daarna nooit meer gezien; die werd vergast.

Nico's vader was hoogleraar economie geweest aan de Universiteit van Amsterdam. Heel zijn volwassen leven was ook Nico Frijda verbonden aan die universiteit. Hij bleef ook altijd in Amsterdam wonen. Tijdens zijn eerste huwelijk, met Nelly Frijda, werden Merlijn, Michael en Miranda geboren, en in een volgend huwelijk, met Roos Kroon, David. In zijn dagelijks leven was Nico opgenomen in het gezinsleven met Roos en David en omringd door bevriende collega's, toegewijde vrienden en meer en meer ook door zijn volwassen kinderen. Zijn universiteit eerde hem met de instelling van een interdisciplinaire Frijda Leerstoel en het Onderwijs Instituut Psychologie met de Nico Frijda-bokaal voor de beste onderwijsprestatie.

In zijn laatste levensjaar ging Nico achteruit. Een onverwachte, snelle ziekte heeft hem behoed voor een heel bedreigend en veel trager verval.

Achter Frijda's ruimhartige en vrijzinnige levensvisie school een moralist, streng vooral voor zichzelf. Zijn bijna altijd goedgehumte en innemende optreden verhulde nauwelijks een blijvende rouw om wie hij verloren had en een gedurige zorg dat de broze vrede van zijn volwassen levensjaren opnieuw bedreigd zou worden.

Wie nu zijn nuchtere en soms gelaten beschouwingen over de menselijke emoties leest, herkent een man die van zichzelf verlangt dat hij de werkelijkheid onvervaard beziet, met alle besef van onmacht en verlies van dien, een zachte Stoïcijn. Dus was hij tegen de mensen die hem na stonden zorgzaam, belangstellend, vaak heel grappig en haast altijd vol goede moed. Hij heeft de mensenwetenschap en de mensen veel nagelaten.

Met dank aan Batja Gomes de Mesquita en Roos Kroon.

Bronnen

- Frijda, N.H. (1984). *Post uit Friesland*. Amsterdam: G.A. Van Oorschot.
- Frijda, N.H. (1986). *The emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frijda, N.H. (2007). *The laws of emotion*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Frijda, N.H. (2013). 'Emotion regulation and free will', in: A. Clark, J. Kiverstein, & T. Vierkant (Eds.), *Decomposing the will* (pp. 199–220). New York: NY: Oxford University Press.
- Frijda, N.H., & Parrott, W.G. (2011). 'Basic emotions or ur-emotions', *Emotion Review*, 3, 406-415.
- Frijda, N.H. (2016). 'The evolutionary emergence of what we call *emotions*', *Cognition and Emotion*, 30, 609-620.
- Mesquita, B. (2016). 'Obituary. The legacy of Nico H. Frijda (1927–2015)', *Cognition and Emotion*, 30, 603–608.